

Biruni ve İslam Dışı Dinlerle İlgili Çalışmaları*

W. Montgomery Watt
çeviren: Muhammet TARAKÇI

Kalküta İran Cemiyeti'nin (Iran Society of Calcutta) 1951'de yayımladığı al-Birünî Commemoration Volume adlı eserde, merhum Arthur Jeffery'nin "al-Birünî's Contribution to Comparative Religion" (Biruni'nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihine Katkısı) başlığını taşıyan, yaklaşık kırk sayfalık (s. 125-160) bir makalesi bulunmaktadır. Jeffery, makalenin sonunda, Biruni'nin, manevî bilimler alanında katkısının, "pozitif bilimler alanındaki" katkısından daha büyük olduğunu ileri sürer ve der ki: "Diğer dinlerin görüşleri hakkında bu kadar âdil ve önyargısız bir sunum, dinleri mümkün olan en iyi kaynaklardan araştırma konusunda bu kadar samimi bir çaba, alan için uygun ve eksiksiz bir yöntem bulma konusunda böylesine bir özen modern zamanlara kadar oldukça ender görülmüştür." (s. 160). Jeffery, makalesinde, ilk olarak Biruni'nin yöntemini açıklamaktadır ki yukarıdaki alıntı onun yönteminin temel özelliklerini özetlemektedir. Jeffery, ayrıca, Biruni'nin putlar ve şeytanlar gibi

* W. Montgomery Watt'ın bu bildirisi, Karachi'de 1979'da yapılan Birünî Anma Sempozyumu'nda sunulmuş ve ardından editörlüğünü Hâkim Mohammad Said'in yaptığı Al-Birünî Commemorative Volume (Hamdard Academy, Karachi 1979) adlı eserde yayımlanmıştır.

belirli konulardaki yaklaşımı ve Hinduizm, Budizm ve diğer dinlerle ilgili görüşleri hakkında bilgi vermektedir. Bu bildiriye Jeffery'nin, hakkını vererek açıkladığı şeyleri tekrar etmenin bir manası olmayacaktır. Jeffery'nin söylediklerine genel olarak katılıyorum; dolayısıyla, benim burada yapacağım değerlendirmelerin, konuyu daha genel bir çerçeveye taşıması ölçüsünde, onun çalışmasını tamamlar nitelikte olduğu bilinmelidir.

Jeffery'nin makalesinin yazılmasının üzerinden geçen yaklaşık çeyrek asırlık süre içinde, "Karşılaştırmalı Dinler Tarihi" kavramı itibar kaybetmiştir. Bu, bahsi geçen disiplinin, tanımlandığı şekilde artık uygulanmadığı anlamına gelmemektedir; bilakis bu disiplinin uygulanması daha da artmıştır. Ancak, Karşılaştırmalı Dinler Tarihi disiplini, gelişmesini sürdürmekle birlikte, bu disiplinin uygulayıcılarının kontrolü dışında, birtakım etkenlerce sinsice dönüştürülmektedir. Sonuç olarak, [bu disiplinin] uygulayıcıları, "dinleri karşılaştırma"nın, şu an yapıyor oldukları şeyin çok küçük bir parçasını oluşturduğu gerekçesiyle, "Karşılaştırmalı Dinler Tarihi" isimlendirmesini artık uygun bulmamaktadırlar. Yeni bir isim üzerinde anlaşma sağlanamadığı için, bu eski isimlendirme [Karşılaştırmalı Dinler Tarihi] bazı çevrelerde hâlâ varlığını devam ettirmektedir. Bu ismin en yaygın alternatifleri olan "Dinler Tarihi" ve "Din Çalışmaları" ise çok geniştir.

Bunun, sadece akademik zihniyet için önemi olan ve isimler üzerinden yapılan basit bir tartışma olduğu sanılmamalıdır. Bizzat disiplin, özellikle iki etkenden dolayı köklü bir şekilde değişmiştir. Bu etkenlerden birincisi, ulaşılabilir yazılı malzemenin oldukça artmış olması; ikincisi ise, eşit sosyal bireyler olarak bir araya gelen farklı din mensupları arasındaki irtibatların [eskiye göre] daha da çoğalmış olmasıdır. "Karşılaştırmalı Dinler Tarihi" tabiri, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında kitap rafları arasında çalışan ve yarım düzine, belki biraz daha fazla din hakkında bilinmesi gereken hemen hemen tüm bilgileri bu kitaplardan öğrenen bir bilim adamı portresini çağrıştırmaktadır. Artık böyle bir şey mümkün değildir; zira incelenmesi gereken malzeme miktarı o kadar artmıştır ki, bilim adamının, mensubu olduğu dinin dışında, bir dinden daha fazlası üzerinde uzman olabilmesi neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Elbette hâlâ, bilim adamlarının yaklaşık yarım düzine din hakkında yeterli derecede konuşmaları arzu edilir; ancak bunu yapanlar, bu

dinlerin her biri hakkındaki bilgilerinin nispeten yüzeysel olduğunu kabul etmelidirler.

XIX. yüzyılın sonunda yaşayan bir bilim adamı, hakkında yazdığı dinlerin mensuplarıyla görüşme veya bu dinlerin uygulandığı ülkeleri ziyaret etme konusunda oldukça sınırlı imkânlarla sahipti. Bazı noktalarda ister istemez hata yapardı ve yazdıklarını okuyup kontrol etmesi için, hakkında yazdığı dine inanan birini bulması mümkün değildi. Şimdi tüm bu şartlar değişmiş durumdadır. Seyahatin kolaylaşması; doktora yapmak için Avrupa veya Amerika'ya giden bir Asyalı öğrenciden, manevî aydınlanma arayışı içinde Asya'ya gelen Avrupalı veya Amerikalı "hippi"ye kadar, farklı düzeylerde, değişik dinler arasında irtibat kurulmasını mümkün hale getirmiştir. İslam hakkında İngilizce olarak eser yazan bir bilim adamı, düzinelerce iyi eğitim almış Müslümanın, kendi kitaplarını okuyacağını ve düşüncelerini kontrol edeceğini göz önünde bulundurmalıdır. Bu durumu tanımlamanın popüler yollarından biri, "diyalog" çağında yaşadığımızı söylemektir.

Bîrûnî'nin dinlerle ilgili çalışması hakkında üzerinde durulması gereken ilk husus, onun, bir yandan dinler arasında karşılaştırma yaparken, diğer yandan, "diyalog"un olduğu bir dünyada yaşıyor olmasıdır. Tahkîk mâ li'l-Hind'in Giriş'inde, üstadı Ebu Sehl et-Tiflisî'nin, kendisini, dinî meseleleri onlarla tartışmak isteyenlere yardımcı olmak veya onlarla irtibat kurmak isteyenlere bir bilgi kaynağı olmak üzere, Hindular hakkında bildiklerini yazmaya teşvik ettiğini söylemektedir. Kitabın Sonuç kısmında da bir kez daha "diyalog"un imkânına atıfta bulunmaktadır: "Bu kitapta şu ana kadar anlattıklarımızın, Hintlilerle konuşmak ve Hint dini, bilimi, edebiyatı ve medeniyeti konularında onlarla, onların kendi medeniyetleri temelinde tartışmak isteyen bir kimse için yeterli olduğunu düşünüyoruz." Bîrûnî, bir din hakkındaki ifadelerin, o dinin mensuplarının eleştirilerine maruz kalacağını da farkındadır ve bilim adamının "sağlam bir bilimsel metodun gereklerine karşı hassas" olması ve "ne ele alınan dinin mensuplarını ne de o dini bilen âlimleri tatmin edecek yüzeysel bilgilerle" yetinmemesi gerektiğini önemle vurgulamaktadır (6/4). O halde bu hususlarda Bîrûnî'nin, on dokuzuncu yüzyılın sonlarındaki Karşılaştırmalı Dinler Tarihi'nden daha ileride olduğu iddia edilebilir.

Bu alanda, bilhassa din eğitimiyle ilgilenenler arasında görülen

başka bir çağdaş eğilim, insanlığın genel dinî tecrübesi içindeki birliği belirlemeye ve bunu başkalarına sunmaya çalışmaktır. Bu tür bir eğilim, Bîrûnî’de de görülmektedir. Her ne kadar o, verileri sunarken objektif ve ön yargısız olsa da, bu, onun kendine has görüşlerinin bulunmadığı anlamına gelmez. Aksine, Bîrûnî, incelediği halkların dinî tecrübesinde kesin bir birlik olduğu düşüncesini destekleyecek şekilde, verileri seçer; ama bu görüşü açık ve kesin bir biçimde ortaya koymaz. Bununla birlikte, “Tüm halklar, cehennem azabından, bildikleri en korkunç şeyleri anlarlar.” (67/33) cümlesindeki gibi, kimi ifadelerde görüşünü üstü kapalı bir şekilde dile getirir.

Bîrûnî’nin dinlerin birliğine ilişkin düşüncesinin temelinde, avâmın [sıradan insanların] inançlarıyla, entelektüel azınlığın inançları arasındaki fark yatmaktadır. O şöyle demektedir: “Eğitilmiş ve eğitimsiz insanların inançları her millette farklılık gösterir; zira eğitilmişler soyut fikirleri anlamaya ve genel ilkeleri belirlemeye çalışırlar. Hâlbuki eğitimsiz sınıf, duyularla algıladıklarının ötesine geçmezler; özellikle görüşlerin ve ilgilerin farklılık gösterdiği din ve hukuk meselelerinde detaylara önem vermeden, belirlenmiş kurallara uymaya razı olurlar.” (27/13). Bîrûnî aile ilişkilerinin [ana, baba ve oğul gibi sıfatların] ilâhî varlıklara nispet edilmesi konusunda şöyle der: “Hindular arasında üst sınıf [aydınlar]bu tür antropomorfik ifadelerden nefret ederler, fakat avâm kesimi ve mezhep mensupları bunları kullanmakta aşırıya giderler.” (39/19). Bîrûnî, bu ayrıma dayanarak, Hinduizmi, eğitilmiş sınıfın inançlarıyla özdeşleştirmekte ve bundan dolayı da onu saf monoteizm olarak tanımlayabilmektedir: “Tanrı konusunda Hindular şöyle inanırlar: O, birdir; ebedî ve ezelîdir; başlangıcı ve sonu yoktur; özgür iradesiyle eylemde bulunur; kâdir-i mutlak, hakîm, hayat sahibi (hayy), hayat veren (muhyî), evreni yöneten (müdebbir) ve koruyandır; egemenliğinde eşsizdir; benzeri ve zıttı yoktur; O hiçbir şeye benzemez, hiçbir şey de O’na benzemez.” (27/13). Bîrûnî, bu tespitlerini Hindu metinlerinden yaptığı alıntılarla destekler.

Bîrûnî, dinî ve beşerî hukukun kaynaklarına ilişkin bölümde, Greklerin ve Hinduların, kanunlarını bilgelere ve krallardan aldıklarına işaret ettikten sonra, Kanunlar isimli kitabında Platon’un yaptığı gibi, Greklerin, kanun-koyucuların ilahî ilhama mazhar olduklarını düşündüklerini söyler. Bîrûnî, Hindular söz konusu olduğunda ilâhî ilhamdan söz etmemektedir; ancak onların

kanunlarının aslında değiştirildiğini ve bilginlerinin işaret ettiği gibi değişmez olmadığını kanıtlayan gayr-i ahlâkî bir hikâye anlatmaktadır. Bîrûnî, bu bölümü, İslâm'ın, anlatmış olduğu çirkin âdet ve uygulamalardan oldukça üstün olduğunu vurgulayarak bitirmektedir.

Onun putlara yönelik yaklaşımı ilginçtir. Tahmin edilebileceği üzere, o, putlara tapmanın, sadece avâma mahsus temel bir özellik olduğunu, eğitilmiş insanların bununla hiçbir ilgilerinin bulunmadığını düşünmektedir. Ona göre, putlara tapma, bir tür karıştırma ve tahrifin sonucu olarak ortaya çıkar. Bu konuda Bîrûnî, Galen ve Asclepius'un durumlarını anlatarak (35/16 vd.), bir Grek teorisini kabul eder ve bu teoriyi evrenselleştirir: Heykeller, "birtakım saygın kişilerin, peygamberlerin, bilgelerin, meleklerin onuruna yapılan ve yokluklarında veya öldükten sonra onların anısını canlı tutmayı, öldüklerinde insanların kalplerinde ebedî bir şükran hissi yaratmayı amaçlayan anıtlardır." (111/53). Bîrûnî daha sonra şöyle devam etmektedir: Nesillerin geçmesiyle birlikte, heykellere saygının menşei unutulmuş; bunların faydalı olduğunu düşünen eski kanun-koyucular, putlara tapmayı avâm için zorunlu hale getirmişlerdir. Bîrûnî; Tanrı'nın peygamber göndermesinden önce, bütün insanlığın putperest olduğunu savunanların görüşünü zikreder, ama bu görüşü kabul etmez. Bîrûnî, büyük bir olasılıkla, peygamberlerin getirdiği mesajların dışında, insanların, felsefenin aklî yöntemleriyle Tanrı'nın varlığını ve birliğini bilebileceklerine inanıyordu.

O halde, günümüze kadar avâmın gözettikleri gibi, putlar, ibadet şekilleri ve ahlâkî değerler bakımından dinler arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bîrûnî'nin, insanlığın dinî tecrübesini, aslında bir [ve aynı] olduğunu kabul etmesini sağlayan şey, halk yığınlarınınki ile filozoflarla özdeşleştirme eğiliminde olduğu eğitilmiş azınlığın dini arasında gözettığı ayrıma yaptığı vurgudur. Bîrûnî, görüşünü şöyle açıklamaktadır:

Hıristiyanlığın ortaya çıkmasından önce putperest Grekler de, büyük ölçüde, Hintliler ile aynı görüşleri paylaşıyorlardı. Grek seçkinleri, dinî ve felsefî konularda Hintli âlimler gibi düşünürken, Grek halkı Hint halkı gibi putlara tapıyordu. (24/12).

Hakikatten sapma olarak gördüğü putperestliğin, asla düzeltilemeyeceğine inandığı için, Bîrûnî, bu görüşleri düzeltmeye çalışmadığını vurgulayan bir uyarı yaptıktan sonra, şöyle devam etmektedir:

Ancak Greklerin, kendi ülkelerinde yaşayan, popüler hurafele-
rin değil, bilimin ilkelerini anlamaya çalışan filozofları vardır; zi-
raaydınların amacı, bilimsel sonuçlara uymaktır. Hâlbuki avâm,
cezalandırma korkusu olmadıkça hurafelere ve yanlış görüşlere eği-
lim gösterecektir... [Bîrûnî, burada iddiasına örnek olarak Sokrat ile
toplumunu göstermektedir]. Hintlilerde ise bilimleri tekâmül ettire-
bilecek yetenek ve iradeye sahip kimseler yoktu. Bu nedenle Hin-
duların bilimsel görünen teorilerinin bile, çoğunlukla tam bir
karmaşa içinde olduğunu görürsünüz. (24-5/12)

Bu son yorum, muhtemelen, Hinduların felsefesine değil, sa-
dece sınırlı ölçüde onların bilimlerine yöneliktir; zira başka yerlerde
felsefi çalışmalar yapan ve Grek filozofları gibi, tek Tanrı'ya inanan
eğitilmiş Hinduların bulunduğu açıkça ifade edilmektedir.

Zira onlar [Hindular] arasında kurtuluş yolundan giden ya da
felsefe ve teolojiye ilgi duyup, "sara" adını verdikleri soyut hakikati
arzulayanlar, Tanrı'nın dışında başka hiçbir şeye ibadet etmezler ve
onları temsil için yapılmış puta ibadeti de hiçbir zaman akıllarından
geçirmezler. (113/54).

Bîrûnî'nin, Hinduların aslı inancının monoteizm olduğuna iliş-
kin ifadelerini böylece alıntılamış olduk. Kısaca söylemek gerekirse,
Greklerden daha az olmamak üzere, Hinduların da monoteizm
inanan filozofları vardır.

Bu yorumlar sırasında, insanlığın dinî tecrübesiyle ilgili düşün-
cesinde Bîrûnî'nin büyük ölçüde Grek felsefesinden etkilendiği or-
taya çıkmaktadır. Aslında bu, şaşırtıcı değildir. Bu sempozyumdaki
diğer tebliğlerde Bîrûnî'nin bilim alanındaki büyük başarılarını din-
ledik; bu, kendi katkılarını yapmadan önce, Bîrûnî'nin, Arapçada
ulaşılabilir durumdaki Grek bilimsel kitaplarının tamamını oku-
duğu anlamına gelmektedir. Grek felsefesi, Grek bilimleriyle iç içe
geçmiştir; dolayısıyla, bilimleri öğrenen, felsefeyi de öğrenmek zo-
rundaydı. Edward Sachau'nun, Kitâbu't-Tahkîk'in İngilizce tercü-
mesine (al-Bîrûnî's India) yazdığı Önsöz'de belirttiğine göre,
Kitâbu't-Tahkîk'te bir düzineden fazla Grek yazardan bahsedilmiş
ve bu yazarların bir kısmının eserlerinin isimleri verilmiştir. O halde
Bîrûnî, hem Grek düşüncesine vâkıftı hem de Grek bakış açısına
olumlu bakıyordu. Bu doğrultuda bir süre İbn Sina ile mektuplaş-
mış olmalıdır. Bununla birlikte, onun, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi düşü-
nürlerin Yeni Platonculuğunu tam olarak kabul ettiğini gösteren
hiçbir ipucu yoktur. Kendisinden yedi yaş küçük olan İbn Sînâ'dan

çokça etkilenmiş olması da mümkün görünmemektedir. Ancak Fârâbî'den haberdar olduğu kesindir. Grek felsefesine duyduğu sempati, muhtemelen, İsmailîliğe duyduğu sempati ile bir ölçüde dengelenmiştir. Yâkût'un İrşâd adlı eserinde (VI, 310 vd.), Bîrûnî'nin Karmatî fikirlere sahip olmasından şüphelenildiği açıklanmaktadır. Kitâbu't-Tahkîk'de (64/32) Bîrûnî de ruh göçünden bahsederken Ebû Yakup es-Siczî (GALS, I, 323; GAS, I, 574) isimli İsmailî bir yazardan iktibasta bulunmaktadır. Grek felsefesine ilgi duyan İsmailîlik, her ne kadar diğer dinlerin neshedilmiş olduğunu iddia etse de, aynı zamanda bunlara karşı daima olumlu bir tutum içinde olmuştur.

Bu bağlamda işaret edilmesi gereken başka bir küçük husus, Bîrûnî'nin, Kitâbu't-Tahkîk'te birkaç kez atıfta bulunduğu sufileri, bir tür filozof olarak kabul etmesidir. O, sufileri, felsefî monoteizmin bir türünü benimseyen kişiler olarak tanıtmakta (33/16) ve sufi kelimesinin (Bîrûnî, bu kelimeyi "sâd" harfiyle değil, "sin" harfiyle yazmaktadır) Grekçe'de "hikmet" anlamına gelen "sūf" kelimesinden alındığı konusunda ısrar ederek, Arapça feylesûf ile Grekçe paylāsūpā'yı ("hikmet sever") özdeşleştirmektedir. Bîrûnî, sufi kelimesinin suffâ, sūf ve safâ kelimelerinden türetildiğine ilişkin söylemleri de bilmektedir; ancak bu yaklaşımın kesinlikle yanlış olduğunu düşünmektedir. Bununla birlikte, safâ kelimesinden türetilmesini, diğerlerine göre daha az eleştirmektedir.

O halde, Bîrûnî'nin Grek felsefesine veya İsmailîliğe sempati duymasına bakarak, onun İslam'a bağlılığı konusunda ne söylenebilir? Bîrûnî'nin, Gazneli Mahmut'un yönetiminde önemli bir mevkie sahip olduğu ve Gazneli Mahmut'un da, o dönemde çok sayıda bağımsız emirin savunduğu İmamiyye'ye karşı, Sünnî İslâm'ın güçlü bir destekçisi olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla, Bîrûnî'nin Sünnî olduğu veya en azından Sünnîlerin hassasiyetlerini zorlayacak herhangi bir açıklama yapmamak konusunda dikkatli davranıldığı kabul edilebilir. Yazılarından edinilen genel izlenime göre, Bîrûnî'nin, Sünnî duyarlılıklarına yakınlığı yüzeyseldir; ancak zaman zaman, temel amacı münekkitleri susturmak olarak görünen bazı değerlendirmeler yapmaktadır. Bunun daha önce alıntıladığımız örnekleri, İslâmî uygulamaların diğer dinlerinkinden daha üstün olduğu ve hakikatten saptıkları için bâtil görüşlerin düzeltilmesinin mümkün olmadığı hakkında söyledikleridir.

Belki bir veya iki küçük hususun açıklanmasıyla, bu genel değerlendirmenin içi doldurulabilir. Bîrûnî, Kur'ân'ın üstünlüğünden söz ederken (263/132), kendi dinî kitaplarından alıntılar yapan bazı bâtil mezhep müntesiplerinden bahsetmektedir; hâlbuki "bu kitaplarda olanlardan (yani onların söylediklerinden) ne az ne çok hiçbir şeyi Tanrı yaratmış değildir." Kitâbu't-Tahkîk'i İngilizceye çeviren Sachau, bu cümlede biraz zorlanmış ve Bîrûnî'nin hangi mezhebi kastettiğini belirleyememiştir. Ancak Sachau, isabetli bir şekilde şunu tespit etmiştir: Bu cümle, Bîrûnî'nin, Kur'ân'ın, Tanrı'nın ezeli kelâmı olduğuna inandığını ima etmektedir. Ancak burada şunu da belirtmek gerekmektedir: "Yarattı" kelimesi, Kur'ân'ın, Tanrı'nın yaratılmamış ezeli kelâmı olduğu yönündeki genel Sünnî bakışla çelişmekte ve Şîî, Mu'tezilî veya muhtemelen şaz Sünnî görüşlerle paralellik göstermektedir.

Bîrûnî, başka bir paragrafta (31/15) Hinduların avâm sınıfının benimsediği çirkin görüşlerden bahsettikten sonra, İslam'da da "teşbih, icbâr ve dinle ilgili bazı konularda tartışmanın yasaklanması gibi" reddedilmesi gereken bazı doktrinlerin bulunduğunu söylemektedir. Burada bahsedilen yasak, el-Mütevekkil'in Kur'ân'ın yaratılmışlığıyla ilgili tartışmayı yasaklamasını düşündürmektedir. Teşbih, yani antropomorfizmi ise değişik ekollere mensup pek çok kelâmcı eleştirmektedir. İnsanın özgür iradesinin reddi gibi bir anlama gelen icbâr ise, Mutezile tarafından Hanbelîler ve diğer Sünnîlere; Sünnîler arasında da, Maturidîler tarafından Eş'arîlere izafe edilmiştir. Bu, Bîrûnî'nin, Maturidî çevrelere dâhil olduğunu gösterebilir; zira doğu bölgelerinde Maturidîler, önde gelen akılcı kelâmcılardı. Bîrûnî, başka paragraflarda bazı Mutezilî yazarları, söz gelimi Câhuz'ı coğrafya konularında kafa karışıklığından (204/100) ve Zurkân'ı da Budizm hakkındaki yanlışlarından dolayı (7/4) eleştirmiştir.

Son olarak, Bîrûnî'nin, doktor ve filozof olan Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî hakkında yazdığı kısa Risâle'de, er-Râzî'yi Maniheizm'e yakınlığı nedeniyle eleştiri konusu yaptığına işaret edilebilir. Bîrûnî, büyük bir araştırmanın ardından Mani'nin Sifru'l-Esrâr isimli kitabını bulup okuduğunda ne büyük bir hayal kırıklığı yaşadığını anlatmaktadır. Felsefedeki monoteist eğilime yakınlık duyan Bîrûnî gibi bir kimse için, Mani'nin düalizmi kesinlikle kabul edilemezdir.

Sonuç olarak, bu kısa bildirinin şunu kanıtlamasını umut ettiğimi belirtmeliyim: Ebû Reyhân, öteki dinlerle ilgili bilgileri toplayan mekanik bir koleksiyoncu ve derleyici değil; bilakis, öteki dinlere, bir bütünün parçaları olarak olumlu yaklaşan bir düşündürdü. Ancak bu yaklaşımı, İslâm'ın hak din olduğuna ilişkin kişisel kabulüyle çelişmeyecek bir şekilde sunulmuştur.

***

(Alıntılar, Edward Sachau'nun Alberuni's India (Londra, 1888) adlı tercümesinden yapılmıştır. Alıntılardaki ilk sayı, tercümenin; ikincisi ise, orijinal metnin (Londra, 1887) sayfa numarasını göstermektedir. Risâle'nin er-Râzi hakkındaki bölümü, D. M. Dunlop'un, Arab Civilization to AD 1500 adlı eserinde (Londra, 1971) 237-239 sayfalarında bulunabilir.)

